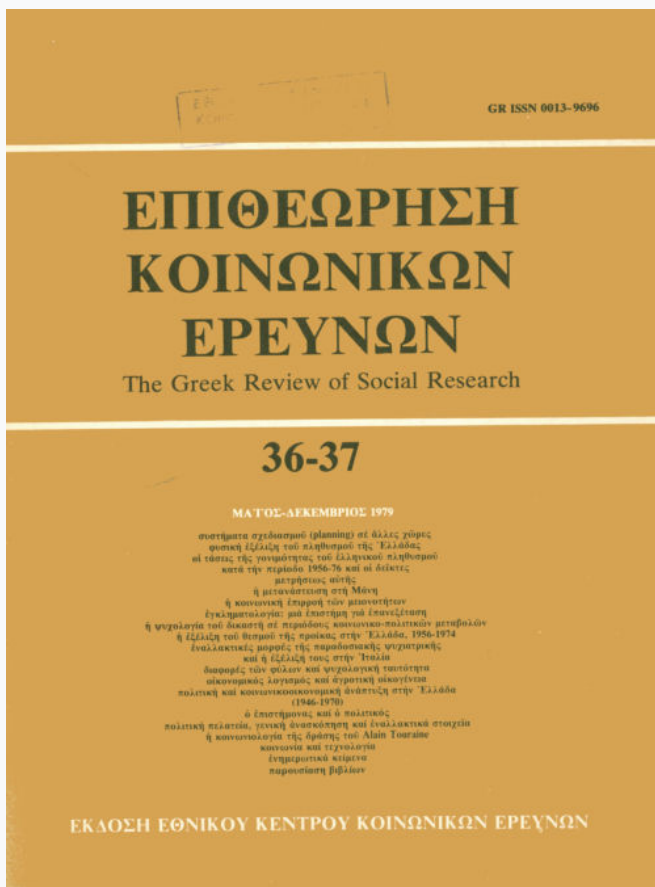

The Greek Review of Social Research

Vol 36 (1979)

36-37

Η κοινωνιολογία της δράσης του Alain Touraine

Μαρία Παπαντωνίου-Φραγκούλη

doi: [10.12681/grsr.467](https://doi.org/10.12681/grsr.467)

Copyright © 1979, Μαρία Παπαντωνίου-Φραγκούλη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαντωνίου-Φραγκούλη Μ. (1979). Η κοινωνιολογία της δράσης του Alain Touraine. *The Greek Review of Social Research*, 36, 427–439. <https://doi.org/10.12681/grsr.467>

ή κοινωνιολογία της δράσης του Alain Touraine

της
Μαρίας Παπαντωνίου-Φραγκούλη

Κοινωνιολόγος

εισαγωγή

Ο Alain Touraine ξεκίνησε σαν κοινωνιολόγος της εργασίας, στη συνέχεια όμως ασχολήθηκε με τη διατύπωση μιάς γενικής κοινωνιολογίας. Η κοινωνιολογία αυτή βασίζεται στις έννοιες που πρωτοχρησιμοποίησε ο Touraine στα πλαίσια της κοινωνιολογίας της εργασίας, δέχεται όμως σταδιακά όλο και περισσότερο την επίδραση των μετέπειτα ενδιαφερόντων και ένασχολήσεων του Touraine, δηλαδή της κοινωνιολογίας των «κοινωνικών κινήματων» (mouvements sociaux) και της κοινωνιολογίας της «μετα-βιομηχανικής κοινωνίας» (société post-industrielle), όπως ο Touraine ονομάζει το νέο τύπο κοινωνίας, που πιστεύει ότι βρίσκεται στο στάδιο της γένεσης.

Στην κοινωνιολογία του επικρατεί μιά μακροκοινωνιολογική θεώρηση, που δεν συνιστά όμως και μιά κοινωνιολογική θεωρία, αφού δεν επιχειρεί να δώσει μιά γενική έρμηνεία της κοινωνίας. Οι επισημολογικές προϋποθέσεις της κοινωνιολογικής γνώσης, που ασπάζεται ο Touraine, δεν του επιτρέπουν κάτι τέτοιο, αντίθετα τόν οδηγούν σε μιά κοινωνιολογική ανάλυση, που μάς παρουσιάζει μιά εικόνα της κοινωνίας έντελώς διαφορετική από εκείνη που συνήθως μάς δίνει η κοινωνιολογία.

Αυτή η κοινωνιολογική θεώρηση στηρίζεται στην αρχή της «δράσης» (action), γι' αυτό ο Touraine ονομάζει την κοινωνιολογία του «άκτιοναλιστική». Πιστεύει ότι, εισάγοντας τη δράση σαν τό κατ' έξοχην αντικείμενο της κοινωνιολογίας, επιτυγχάνει τη ρήξη με τις επικρατούσες κοινωνιολογικές κατευθύνσεις: τό λειτουργισμό, τό στρουκτουραλισμό και τό θετικισμό.¹ Στην εικόνα μιάς εξισοροπημένης κοινωνίας, όπως τη θέλει ο λειτουργισμός, που συγκροτείται από την οργάνωσή της, τούς θεσμούς της και τούς ρόλους που αποδίδονται σε κάθε μέλος της, ο Touraine αντιπαράθετε μιά κοινωνία, που στά θεμέλιά της βρίσκεται πάντα ή δράση. Στην κοινωνιολογία του Touraine ο άνθρωπος δεν ταυτίζεται ποτέ με τούς κοινωνικούς του ρόλους, έχει την ικανότητα να τούς υπερβαίνει. Οι θεσμοί δεν είναι οι αιώνιοι καθοδηγητές της συμπεριφοράς, και οι αξίες δεν αποτελούν συνεχώς τό σημείο αναφοράς της κοινωνικής δραστηριότητας.

1. O W. Ackermann και ο S. Moscovici στο κριτικό άρθρο τους «La sociologie existentielle d' Alain Touraine», που αναφέρεται στην *Κοινωνιολογία της δράσης*, παρατηρούν δικαιολογημένα ότι ο Touraine παρουσιάζει την άκτιοναλιστική κοινωνιολογία του να στηρίζεται στην άρνηση των ήδη υπάρχουσών κοινωνιολογιών, τις οποίες ταυτίζει με τό λειτουργισμό, τό στρουκτουραλισμό και τό θετικισμό, παραλείποντας να αναφέρει ότι υπάρχουν επίσης οι κοινωνιολογίες του Max Weber και του Marx, τις οποίες όμως αναφέρει σε άλλες περιστάσεις. Βλέπε τών ανωτέρω άρθρο στο περιοδικό *Sociologie du travail*, 1966, 2, σελ. 205-209.

Πρόκειται γιά πρόσκαιρες ἀποκρυσταλλωμένες μορφές τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν, στοὺς ὁποίους ὅλοι συμμετέχουν. Ἡ κοινωνία δέν εἶναι, γίνεταί ἢ αὐτοπαραγωγή εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνίας. «Δέν παίρνομε τὴν κοινωνία γι' αὐτὸ πού εἶναι, γιὰ τίς μορφές τῆς ὀργανώσεως τῆς καὶ τοὺς κανόνες λειτουργίας τῆς. Αὐτὸ πού παρουσιάζεται σάν τὸ πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς δέν εἶναι παρά τὸ πάντα περιορισμένο, εὐθραστο καὶ κακοενσωματωμένο ἀποτέλεσμα τῶν συγκρούσεων καὶ τῶν συναλλαγῶν πού διαμορφώνονται».²

Ὁ Touraine κατηγορεῖ τὸ λειτουργισμό ὅτι ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπιστημονικῆς οὐδετερότητας κρύβει ἓνα ἀμφισβητήσιμα ἐπιστημονικὸ τρόπο μελέτης καὶ μιά ἰδεολογία. Τὸ νά παίρνει τὸ φαινομενικὸ γιὰ τὸ οὐσιώδες, νά δίνει ἀπόλυτη προτεραιότητα στὴν τάξη καὶ τὴ λειτουργικότητα τῆς κοινωνίας, νά προσδιορίζει τί εἶναι ἁπλοῦ καὶ νά ἀνάγει ὅ,τι διαφέρει σέ περιφερειακότητα, ἀπόκλιση καὶ δυσλειτουργία, δέν ἀποτελοῦν γιὰ τὸν Touraine ἐνδείξεις ἐπιστημονικῆς αὐστηρότητας. Ἀντίθετα, πιστεύει ὅτι ὅλα αὐτὰ ὀδηγοῦν τὸν λειτουργισμό στό νά βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τῆς κυρίαρχης τάξης.

Ἡ ἀκτιοναλιστικὴ κοινωνιολογία τοῦ Touraine ἔχει σάν ἀντικείμενο τὴν ἐπέμβαση τῆς κοινωνίας πάνω στόν ἑαυτὸ τῆς καὶ μελετᾷ τίς δυνάμεις ρήξεως τοῦ κοινωνικοῦ παιγνιδιοῦ.³ Διευκρινίζει ὁμοίως ὁ Touraine ὅτι ἡ κοινωνιολογία δέν μπορεῖ νά περιοριστεῖ μόνο σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο καὶ ὅτι μποροῦμε νά διακρίνομε ἀναλυτικὰ ἄλλα δύο ἐπίπεδα: ἐκεῖνο τῆς δομῆς καὶ ἐκεῖνο τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας, πού θά πρέπει ὁμοίως νά θά θεωρήσομε σάν ἐξαρτημένα ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ὁ Touraine λοιπὸν ἀπορρίπτει τὸν λειτουργισμό καὶ τὸν στρουκτουραλισμό σάν κοινωνιολογικὲς κατευθύνσεις, δέχεται ὁμοίως τὴ συμβολὴ τους σάν ἀναλυτικὸν σχημάτων στὴ μελέτῃ τῆς ὀλικῆς κοινωνίας.⁴

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Touraine ἔχει πολλὰ κοινὰ σημεῖα μέ τίς λεγόμενες κριτικὲς κοινωνιολογίες: ἔνα ἀπὸ τὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι, βέβαια, ἡ κοινὴ ἀντίθεσή τους πρὸς τίς καθιερωμένες κοινωνιολογίες. Ὁ ἀκτιοναλισμός ὁμοίως, πέρα ἀπὸ τὸ κριτικὸ στοιχείο, εἶναι καὶ μιά κοινωνιολογία τῆς ἀποκάλυψης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐπιδιώκει νά φέρει στὴν ἐπιφάνεια αὐτὸ πού βρίσκεται κρυμμένο, νά δώσει τὸ λόγο σ' αὐτοὺς πού δέν τὸν ἔχουν, νά φθάσει μέχρι τὰ γεγονότα πού κρύβονται πίσω ἀπὸ τίς ἑρμηνεῖες πού δίνουν οἱ ἴδιοι οἱ δράστες καὶ πού συχνὰ εἶναι ἰδεολογικές, καὶ νά φανερώσει τίς συγκρού-

σεις πού βρίσκονται πίσω ἀπὸ τίς ἀποκρυσταλλωμένες κοινωνικὲς ὀντότητες.⁵

Τὰ δύο σημαντικὰ θεωρητικὰ βιβλία τοῦ Touraine εἶναι ἡ *Κοινωνιολογία τῆς δράσης* καὶ ἡ *Παραγωγή τῆς κοινωνίας*. Τὸ πρῶτο ἐκδίδεται τὸ 1965 καὶ τὸ δεύτερο μετὰ ἀπὸ ὀχτὼ χρόνια, τὸ 1973.

Ἡ *Κοινωνιολογία τῆς δράσης* εἶναι τὸ βιβλίο, ὅπου ὁ Touraine ἐκφράζει γιὰ πρώτη φορά τὴν προσωπικὴ του ἀντίληψη γιὰ τὴν κοινωνιολογία καὶ τὸ κοινωνικὸ. Ἡ κοινωνιολογία του διαγράφεται στίς γενικές γραμμές τῆς, ἀλλὰ ἓνας βαθμὸς σύγχυσης δέν ἔχει ξεπεραστεῖ. Μιά καινούργια κοινωνιολογικὴ κατεύθυνση διαφαίνεται, ἀλλὰ οἱ ἰδέες του στοῦ βιβλίου αὐτὸ δέν προδίδουν καμιά προσπάθεια συστηματοποίησης· παραμένουν ἀκαθόριστες καὶ συνεπὲς εἶναι ἀκατάλληλες γιὰ νά χρησιμοποιηθοῦν σέ μιά κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση.

Στὸ βιβλίο αὐτὸ κυριαρχεῖ ἡ ἔννοια τῆς «δημιουργίας», μιά ἔννοια πού συνήθως ἀποκλείεται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς κοινωνιολογίας. Στὴν ἔννοια αὕτῃ ὁ Touraine ὀδηγήθηκε μετατρέποντας τὴν κοινωνιολογία τῆς ἐργασίας ἀπὸ μιά εἰδικὴ κοινωνιολογία σέ μιά κοινωνιολογικὴ θεώρηση: ἡ ἐργασία ἀποκτᾷ εὐρύτερο καὶ πιὸ ἀφηρημένο περιεχόμενο, σάν ἐργασία χαρακτηρίζεται ἐδῶ κάθε μετατροπὴ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ. Ἡ ἐργασία λοιπὸν γίνεται ταυτόσημη μέ τὴν δημιουργία, μετατρέπεται σέ ἀρχὴ τῆς δημιουργικότητας. Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀκτιοναλιστικῆς κοινωνιολογίας εἶναι ὁ ἄνθρωπος δημιουργός, ὁ ἄνθρωπος μετατροπέας μέ τὴν ἐργασία καὶ τὴν δράση του. Ἡ ἀνάλυση μιάς τέτοιου εἶδους δράσης γίνεται μέ τὴ βοήθεια τοῦ σχεδίου (projet).⁶ Τὸ σχέδιο εἶναι μιά ἔννοια πού προέρχεται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας. Ὁ Touraine τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νά ἐκφράσει τὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά παίρνει ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς του ρόλους καὶ νά προσδιορίζει τὴν ὑπαρξὴ του διαμέσου τῆς δημιουργικῆς δράσης του. Τὸ σχέδιο ἀποτελεῖ ἐπίσης τὸ σύνδεσμο μεταξύ τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς δράσης. Διαμέσου τῶν σχεδίων τους τὰ ὄμοια συμμετέχουν σὰ κοινωνικὰ κινήματα καὶ τίς ταξικὲς συγκρούσεις καὶ συνεπῶς στόν προσδιορισμὸ τῶν προσανατολισμῶν τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργικότητας πρέπει ἀπαραίτητως νά συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «ἐλέγχου», πού ἐκφράζει τὴν ἀπαίτηση νά παραμένει ὁ ἄνθρωπος κύριος τῶν δημιουργημάτων του. Σέ ὅλα δηλαδή τὰ ἐπίπεδα τῆς δημιουργίας, ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐργασία μέχρι τὴ συμμετοχὴ στό κοινω-

5. *Production de la société*, σελ. 17.

6. Ἀκριβῆς ἑλληνικὴ ἀπόδοση δέν ὑπάρχει γιὰ τὸν ὄρο αὐτό.

Ὁ Καστριώδης ἀποδίδει τὴν ἔννοια μέ τὸν ὄρο «πρόταγμα». Ἴσως ὁ ὄρος «προβόλη» βρίσκεται πιό κοντὰ στίς φιλολογικὲς σημασίες τῆς λέξης. Ἐμεῖς ἐδῶ θά χρησιμοποιήσομε τὸν ὄρο «σχέδιο», ἐπειδὴ εἶναι πιό κατανοητὸς καὶ ἀποδίδει ἀρκετὰ —πάντως ὄχι πλήρως— τὴν ἔννοια τοῦ projet.

2. *Production de la société*, σελ. 347.

3. Alain Touraine: «La raison d'être d'une sociologie de l'action», *Revue française de sociologie*, VIII, 1966, σελ. 520.

4. *Sociologie de l'action*, σελ. 58.

νικό γίνεσθαι, πρέπει ο άνθρωπος να διατηρεί τον έλεγχο του προϊόντος του, του έργου του, του επιτεύγματός του.

«Κοινωνικοί δράστες», δηλαδή φορείς τής δράσης που ξεπερνούν το προσωπικό επίπεδο και που ή δράση τους εισχωρεί στο επίπεδο των «προσανατολισμών» (orientations) τής κοινωνίας, είναι τά κοινωνικά κινήματα. Είναι ή δράση αυτών των φορέων που χαρακτηρίζεται από τό ζεύγος δημιουργία-έλεγχος.

Τό άλλο βιβλίο, *Παραγωγή τής κοινωνίας*, αντιπροσωπεύει τή μετάβαση από μία γενική θεώρηση του τί είναι ή κοινωνιολογία στην επεξεργασία μιάς κοινωνιολογικής ανάλυσης. Είναι ένα βιβλίο πιο προσεγμένο, πιο σαφές, λιγότερο αυθόρμητο, που έχει χάσει όμως πολύ από τήν πρωτοτυπία και τή γοητεία τής *Κοινωνιολογίας τής δράσης*. Έπι πλέον, μέσω στήν προσπάθειά του να κατασκευάσει ένα σύστημα κοινωνιολογικής ανάλυσης χρησιμοποιώντας έννοιες που από τή φύση τους δέν επιδέχονται συστηματοποίηση, οδηγείται σε αντιφάσεις.

Η μέθοδος κοινωνιολογικής ανάλυσης, που αναπτύσσεται, είναι εκείνη που ταιριάζει στη *μετα-βιομηχανική κοινωνία*. Η μετα-βιομηχανική κοινωνία που, στο διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στην εμφάνιση του πρώτου και του δεύτερου βιβλίου, εμφανίζεται σάν πραγματικότητα στα μάτια του Touraine, συνέβαλε πολύ στη διασάφηση και συγκεκριμενοποίηση των κοινωνιολογικών εννοιών του. Όταν ο Touraine γράφει τήν *Κοινωνιολογία τής δράσης*, ανταποκρίνεται ήδη σε μία συγκεκριμένη αντίληψη των μεταβολών που υφίσταται ή κοινωνία. Είναι όμως τά γεγονότα του Μαΐου του '68 που έρχονται να επαληθεύσουν όρισμένες παρατηρήσεις του και ν' αποτελέσουν τό πρώτο ιστορικό γεγονός, που προσφέρεται για τήν ανάλυσή του. Τό «κίνημα του Μαΐου», όπως τό ονομάζει ο Touraine, εκφράζει τόν τύπο των καινούργιων συγκρούσεων, που χαρακτηρίζουν τή μετα-βιομηχανική κοινωνία.

Μετά τήν έκδοση του βιβλίου του *Τό κίνημα του Μαΐου ή ο ουτοπικός κομμουνισμός* (1968), δημοσιεύει τό 1969 τή *Μετα-βιομηχανική κοινωνία*, όπου συστηματοποιεί τά χαρακτηριστικά αυτού του τύπου κοινωνίας.

Στά πλαίσια τής παρούσας μελέτης θά αναφερθούμε άρχικα στό κίνημα του Μαΐου και στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Καί τούτο γιά δύο λόγους: ο ένας είναι ότι οι ιδέες του Touraine έχουν δεχθεί έντονη τήν επίδραση τόσο των γεγονότων του Μαΐου όσο και των διαφόρων μεταβολών που σημειώθηκαν στόν κοινωνικό τομέα τά τελευταία χρόνια. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι αυτό θά αποτελέσει μία καλή εισαγωγή σε όρισμένες βασικές έννοιες που θά γίνουν εύκολότερα κατανοητές, όταν παρουσιαστούν σε συνδυασμό με παραδείγματα από τήν κοι-

νωνική πραγματικότητα. Στη συνέχεια, θά αναφερθούμε στη μετάβαση από τήν κοινωνική σκέψη στην κοινωνιολογία, όπως τήν αντιλαμβάνεται ο Touraine, στο αντικείμενο τής κοινωνιολογίας και τό ρόλο του κοινωνιολόγου. Τέλος, θά παρουσιάσουμε σύντομα τήν κοινωνιολογική ανάλυση που επεξεργάζεται ο Touraine στην *Παραγωγή τής κοινωνίας*.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

α. τό κίνημα του Μαΐου

ή ή άποκάλυψη των μεταβολών που έχει ύποστει ή κοινωνική πραγματικότητα

Τό κίνημα του Μαΐου ή ο ουτοπικός κομμουνισμός είναι μία κοινωνιολογική ανάλυση των φοιτητικών γεγονότων του Μαΐου του '68 στη Γαλλία. Στο έργο αυτό ο Touraine έπιχειρεί να δώσει μία έρμηνεία του φαινομένου χρησιμοποιώντας τήν κοινωνιολογία τής δράσης: προσπαθεί να βρεί τή σημασία των γεγονότων σε σχέση με τήν επέμβαση τής κοινωνίας πάνω στόν έαυτό της. «Ο λόγος που έκανα αυτές τίς σκέψεις δέν ήταν τό να περιγράψω ένα ιστορικό γεγονός τέτοιο, όπως τό έζησαν οι δράστες του, αλλά τό να επισημάνω τή γέννηση αυτών των νέων κοινωνικών άγώνων· να συλλάβω όχι τό περιεχόμενο μιάς συνείδησης, αλλά τό νόημα μιάς δράσης».⁷

Τά φοιτητικά γεγονότα έρμηνεύονται σάν ένα *κοινωνικό κίνημα*, με τήν έννοια που έχει αυτός ο όρος στην κοινωνιολογία του Touraine. Είναι ή προσπάθεια μιάς ομάδας να συμμετάσχει στόν καθορισμό του πολιτισμικού ή του κοινωνικού πεδίου. Αυτό τό κίνημα άντανακλά τή σύσταση καινούργιων κοινωνικών τάξεων, που προσδιορίζονται διαμέσου ενός νέου τύπου κοινωνικών συγκρούσεων. Τό φοιτητικό κίνημα άποκαλύπτει τήν εμφάνιση ενός άλλου τύπου κοινωνίας, τής μεταβιομηχανικής, που σιγά-σιγά διαμορφώνεται. Τό φοιτητικό κίνημα εμφανίζεται σάν εκείνη ή μορφή αντίστασης, που αντιστοιχεί στόν τύπο κυριαρχίας που εγκαθιδρύεται στη Γαλλία. Η παλαιά άστική τάξη είχε άντικατασταθεί από τήν τεχνοκρατία, που παίρνει τήν έξουσία ένσωματώνοντας ένα μέρος τής άστικής τάξης.⁸ Σάν κάθε κυρίαρχη τάξη, προσπαθεί να οικειοποιηθεί τό νόημα τής ιστορικότητας και να καθορίσει σε τί συνίσταται τό κοινό αγαθό.⁹ Αυτό που τής προσδίδει τήν ιδιαίτερη δύναμή της είναι ότι τά μέσα καταπίεσης που έχει στα χέρια της είναι άσύγκριτα πολυπληθέστερα και πολύ πιο

7. *Le mouvement de mai ou le communisme utopique*, σελ. 289.

8. Όπου παρ., σελ. 178.

9. Όπου παρ., σελ. 18.

ἀποτελεσματικά ἀπό ἐκείνη που διέθετε κάθε προηγούμενη κυρίαρχη τάξη. Ὁ ἔλεγχος καί ἡ ἐπιτροπή της πάνω στήν κοινωνία εἶναι καθολικά, ἐπεκτείνονται σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀγγίζει τοὺς ἀνθρώπους ὄχι μόνο διαμέσου τῶν εἰδικευμένων στήν κοινωνικοποίηση θεσμῶν: τοῦ σχολείου, τῆς οἰκογένειας κτλ., ἀλλά καί διαμέσου τοῦ καθημερινοῦ περιβάλλοντος σέ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς τους: μέ τό ραδιόφωνο, τήν τηλεόραση, τήν ἀφίσσα, τά ὀπτικοακουστικά σήματα. Τά πάντα μετατρέπονται σέ μέσα χειραγώγησης στά χέρια τῆς τεχνοκρατίας, τῆς ὁποίας ἡ ἱκανότητα γιά ἐνσωμάτωση γίνεταί τεράστια. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν στερηθεῖ ὀλοκληρωτικά τῆ δημιουργικῆς τους ἱκανότητα, ἔχουν ἀναχθεῖ σέ ἀπλούς μετόχους μιᾶς κατάστασης πού προσδιορίστηκε χωρίς τή συμμετοχή τους· ἀκόμη χρησιμοποιοῦνται γιά νά δυνάμωσουν τοὺς μηχανισμούς πού τοὺς ἐλέγχουν.¹⁰

Μιά διάσταση τοῦ κινήματος τοῦ Μαΐου εἶναι ἡ ἀντίδραση ἑπέναντι σ' αὐτήν τήν κυριαρχία, αὐτό πού ὁ Touraine ὀνομάζει *πολιτισμική ἐξέγερση*. Πρόκειται γιά *μιά ἐξέγερση* (révolte) καί *ὄχι γιά ἐπανάσταση* (révolution), γιατί δέν εἶχε σάν σκοπό νά ἀνατρέψει τήν κατεστημένη τάξη, νά καταλάβει τήν ἐξουσία, ἀλλά ἦταν ἡ ἔκφραση τῆς ἄρνησης στή χειραγώγηση καί τήν ἐνσωμάτωση, ἦταν ἡ προσπάθεια τοῦ ἀτόμου νά αὐτοβεραιωθεί σάν ὑποκείμενο, σάν κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του καί τῆς κοινωνίας. Ἡ μορφή τῆς ἐξέγερσης προσδιορίζεται ἀπό τὸ χαρακτηριστὴρα τῆς κυριαρχίας. Ἐνάντια σέ μιά κυριαρχία ἀφηρημένη καί ἀπρόσωπη, ἡ ἐξέγερση παίρνει χαρακτηριστὴρα καθολικό καί προσωπικό.¹¹ Ἐνάντια στό νόημα πού ἐπιβάλλεται ἀπό τὸν τεχνοκρατικό μηχανισμό, οἱ φοιτητές ὀρθώνουν μιά οὐτοπία: τὴν εἰκόνα μιᾶς ἀντικοινωνίας, πού δέν τὴν παρουσιάζουν σάν μιά ἐναλλακτικὴ πολιτικὴ λύση, ἀλλά πού τὴ ζοῦν μέ τό κινήμα τους.

Καθόσο τό κίνημα τοῦ Μαΐου ἀναποκρίνεται σ' αὐτό τὸ χαρακτηριστὴρα, παραμένει μιά ἀντίδραση σέ μιά κατάσταση, μιά ἄρνηση. Ὁ χαρακτηριστὴρας τοῦ σάν κοινωνικό κίνημα μέ τὴν κοινωνιολογικὴ ἔννοια τοῦ Touraine, ἐκδηλώνεται ὅταν, στή δεύτερη κυρίως φάση τῶν γεγονότων, ἡ δράση τῶν φοιτητῶν παίρνει χαρακτηριστὴρα κοινωνικοῦ ἀγῶνα, πού ἀποσκοπεῖ στὸν *ἐπαναπροσδιορισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου*. Οἱ φοιτητές τώρα δέν συμπεριφέρονται πιά σάν ἀπλοὶ φοιτητές, ἀλλά σάν ἡ κοινωνικὴ κατηγορία τῶν μελλοντικῶν τεχνοκρατῶν.¹² Διαγράφουν μιά καινούργια κοινωνικὴ τάξη, πού ἀντιτίθεται στήν κυρίαρχη τάξη τῶν τεχνοκρατῶν, ἀμφισβητεῖ τὴν ἐξουσία καί διεκδικεῖ τὴ συμμετοχὴ στὸν προσδιορισμὸ τῆς κοινωνίας. Ἡ ἐπιθυμία τῶν φοιτητῶν

νά συμπεριφερθῶν σάν κοινωνικὴ τάξη ἐκφράζεται στὸ γεγονός ὅτι ἐπιδιώξαν νά ἐνώσουν τὸν ἀγῶνα τους μέ τὸν ἀγῶνα τῶν ἐργατῶν.¹³ Ὁ Touraine ἀποδίδει τὴν ἀποτυχία αὐτῆς τῆς προσπάθειας στήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὸν ἀγῶνα τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού ἀνήκει σ' ἓνα τύπο κοινωνίας τοῦ παρελθόντος, καί στὸν καινούργιο τύπο ταξικῶν συγκρούσεων, πού ἐγκαινιάζει τὸ φοιτητικό κίνημα. Τό τελευταῖο βρίσκεται τῆ φυσικὴ τὸ προέκταση σὲ ἄλλες κατηγορίες ἐργαζομένων, κυρίως αὐτῶν πού ἐργάζονται σέ τομεῖς ἐκμοντερνιζομένους, πού χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴν τεχνοκρατία σάν μέσα χειραγώγησης: ὅπως στά μέσα ἐπικοινωνίας, στήν ἐκπαίδευση, στὸν τομέα χωροταξίας καί οἰκιστικῆς, στὶς ἐρευνες ἀγορᾶς καί κατανάλησης, στὶς ἐρευνες τῆς κοινῆς γνώμης. Αὐτές οἱ κατηγορίες ἐργαζομένων συνέβαλαν στὸ φοιτητικό ἀγῶνα μέ τὴν ἀπεργία καί μέ τό νά ἐκφράσουν μιά ἄρνηση αὐτῆς μέ τὴν καταπιεστικὴ κοινωνία.¹⁴

Τό κίνημα τοῦ Μαΐου μᾶς ἀποκαλύπτει, λοιπόν, τὴ σύσταση *καινούργιων κοινωνικῶν τάξεων* καί *ἓνα καινούργιο τύπο συγκρούσεων*, πού προσδιορίζουν μιά καινούργια κοινωνία. Ἡ κυρίαρχη τάξη, πού ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὴν τεχνοκρατία, δέν εἶναι, ὅπως θά δοῦμε στήν ἐπόμενη παράγραφο, μιά κοινωνικὴ κατηγορία, ὅπως οἱ τάξεις πού γνωρίσαμε μέχρι σήμερα, ἀλλά τό σύνολο τῶν μέσων τῆς ἀποπροσωποποιημένης, ἐκλογικευμένης, γραφειοκρατομένης δράσης τῆς ὀικονομικῆς ἐξουσίας: εἶναι ἡ κατεστημένη κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων.¹⁵ Ἡ ἀντίθεση σ' ἓνα τέτοιο ἐχθρὸ δέν μπορεῖ πιά νά ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἐκείνους πού βρίσκονται ἐξῶ ἀπὸ τό σύστημα, ἀπὸ τοὺς πιο ἄλλοτριωμένους, ἀλλά ἀπὸ αὐτοὺς «πὺ ἐνταί στήν καρδιά τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καί ἐκείνους πού βρίσκονται πιο ἄμεσα ἀντιμέτωποι μέ τὴν κυριαρχία τῶν μεγάλων πολιτικο-οικονομικῶν μηχανισμῶν».¹⁶ Ἡ ἀμφισβητοῦσα τάξη ἀντιτίθεται στὸ καθεστῶς πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν κυρίαρχη τάξη καί διεκδικεῖ τὴ συμμετοχὴ τῆς στὸν προσδιορισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου. Διαμέσου αὐτῶν τῶν συγκρούσεων προσδιορίζονται οἱ κοινωνικὲς τάξεις.

Μέχρι τώρα ἀναφερθήκαμε στά χαρακτηριστικά πού ἀποδίδει στὸ κίνημα τοῦ Μαΐου ὁ Touraine καί πού συνδέονται ἄμεσα μέ τὴν κοινωνιολογικὴ του σκέψη. Θά πρέπει ὅμως νά προσθέσουμε ὅτι ὁ Touraine δέν ἀναλύει τὰ φοιτητικὰ γεγονότα σ' αὐτὴ τὴν μόνο τῆ διάσταση. Γιά μιά ὀλοκληρῶση τοῦ θέματος θά ἀναφερθῶμε σύντομα καί στά ὑπόλοιπα χαρακτηριστικά, πού ἀναγνωρίζει ὁ Touraine στὸ κίνημα αὐτό.

10. Ὅπου παρ., σελ. 42-43.

11. Ὅπου παρ., σελ. 42-43.

12. Ὅπου παρ., σελ. 177.

13. Ὅπου παρ., σελ. 54-55.

14. Ὅπου παρ., σελ. 203, 214.

15. Ὅπου παρ., σελ. 42.

16. Ὅπου παρ., σελ. 275.

Στήν πρώτη φάση του κινήματος οι φοιτητές εκδήλωσαν και μία αντίδραση απέναντι στο πανεπιστημίο τους. Αυτή ή αντίδραση ήταν διπλή: οι φοιτητές αντιτίθενται σε μία μεταμόρφωση τού πανεπιστημίου, που θα τούς έβαζε στην υπηρέσια της τεχνοκρατίας, και άμφισβητούν όρισμένες μορφές πολιτισμού, που μεταδίδονται από τó πανεπιστήμιο και εύνοούν τούς φοιτητές άστικης καταγωγής έξυπρητώντας συγχρόνως γενικότερα τήν άστική τάξη.¹⁷ Άντιτίθενται επίσης με μεγαλύτερο αυθορμητισμό σ' ένα θεσμό, που έχει χάσει τó νόημα τής ύπαρξής του, που δέν προορίζεται πιά νά εκπληρώσει τίσ παλιές λειτουργίες του και που δέν έχει ολοκληρωτικά προσαρμοστεί στην τεχνοκρατία. Άντιτίθενται σ' ένα θεσμό, που βρίσκεται μετέωρος, χωρίς σχεδόν ν' ανταποκρίνεται σε άλλους σκοπούς, έκτός από τήν αυτοσυντήρηση και διαιώνισή του.¹⁸

Ό Touraine λέει: «Τό κίνημα τού Μαΐου δέν είναι παρά μία άρχή». Δέν εκπληρώνει όλα τά χαρακτηριστικά τού κοινωνικού κινήματος, όπως τó θέλει ό Touraine, αλλά είναι ό προάγγελος τέτοιων κινήμάτων. Ό άποκαλυπτικός του χαρακτήρας είναι επίσης σημαντικός: φέρνει στην επιφάνεια ό,τι παρέμενε χωρίς έκφραση μέσα στη γαλλική κοινωνία, ό,τι τού άρνούντουσαν τήν ύπαρξη. Χαρακτηριστικά λέγει ότι «έκανε τήν κοινωνία νά τιναχτεί σάν μία τηγανίτα, που μās δείχνει τήν άλλη της όψη».¹⁹ Πέρα από ένα κοινωνικό κίνημα, τó κίνημα τού Μαΐου είναι ένας ουτοπικός κομμουνισμός, ένα κίνημα καθαρής δημιουργίας, μās βιωμένης ουτοπίας. Χωρίς πολιτικό πρόγραμμα κάνει τήν κοινωνία νά «κλατάρει». Άποκαλύπτει τίσ αντίφάσεις της, τόν παραλογισμό της, τήν κρίση της. «Διέλυσε τήν αυταπάτη μās κοινωνίας, που ή εύμηρία και ή οικονομική ανάπτυξη τή συμφιλίωση με τόν έαυτό της, αντικατέστησε τή χίμαιρα τού κοινωνικού άγαθού και τής κοινωνικής όρθολογικότητας με τήν υπενθύμιση τών αντίφάσεων και τών άγώνων τής κοινωνίας».²⁰

β. πρós μία μετα-βιομηχανική κοινωνία

Η μετα-βιομηχανική κοινωνία χαρακτηρίζεται από τόν καινούργιο τύπο κοινωνικών συγκρούσεων που τήν διέπουν και τόν καινούργιο τύπο κοινωνικών τάξεων που άντιστοιχούν σ' αυτήν. Τó κίνημα

τού Μαΐου εισήγαγε ένα καινούργιο τύπο συγκρούσεων, διαμέσου τών οποίων καινούργιες τάξεις άρχισαν νά διαμορφώνονται και νά αντικαθιστούν τίσ παλαιές, που τείνουν νά χάσουν τή ζωτικότητα και τó χαρακτήρα τους σάν κοινωνικές τάξεις.

Όσον άφορά τήν έργατική τάξη, ό Touraine, σάν κοινωνιολόγος τής έργασίας που έχει κάνει έρευνες στη βιομηχανία, είχε τήν ευκαιρία νά παρακολουθήσει από κοντά τίσ μεταβολές που υπέστη ή έργατική τάξη, τή μεταόπτηση τών επιδιώξεων και τών διεκδικήσεων της.

Άλλά και ή θέση τών καπιταλιστών μέσα στην κοινωνία δέν παρέμεινε άμετάβλητη: οι καπιταλιστές δέν διαδραματίζουν πιά πρωταρχικό ρόλο μέσα στη σύγχρονη κοινωνία. Η κατοχή τών μέσων παραγωγής δέν άποτελεί πιά κριτήριο καθοριστικό. Τή θέση τους κατέλαβαν οι τεχνοκράτες, οι καινούργιοι κάτοχοι μās εξουσίας, που δέν είναι αυτή τή φορά συνδεδεμένη με τά υλικά μέσα τής παραγωγής. *Κεφάλαιο και έξουσία άποφάσεων διαχωρίστηκαν*. Η κυριαρχία δέν εκφράζεται τώρα με τήν εκμετάλλευση, αλλά με τήν άποστέρηση τής δυνατότητας λήψεως άποφάσεων και αυτοπροσδιορισμού τής προσωπικής και τής κοινωνικής ζωής.²¹

Μέ τή μεταβολή τού ρόλου τους μέσα στη βιομηχανία οι έργάτες έχασαν τήν έπαναστατική τους όρμη. Δέν προσπαθούν πιά νά καταλάβουν τήν έξουσία, ούτε και νά αλλάξουν τήν κοινωνία. Οι διεκδικήσεις τους άφορούν θέματα μισθοδοσίας και οι επιδιώξεις τους είναι φύσης καθαρά έπαγγελματικής. Είναι ένσωματωμένοι μέσα στό καθεστώς και εκφράζουν περισσότερο μία επιθυμία άλλαγής θέσης μέσα στό πλαίσια της δουλειάς τους, παρά μία άμφισβήτηση μεγαλύτερου βεληνεκούς.²²

Ό συνδικαλισμός άλλαξε επίσης λειτουργία. Έγγράφεται όλο και περισσότερο μέσα στό σύστημα τών πολιτικών άποφάσεων, γίνεται μία δύναμη άνάμεσα σε άλλες και συμβάλλει τελικά στη θεσμοποίηση των συγκρούσεων και στην ένσωμάτωσή.²³

Κάτω από τίσ συνθήκες αυτές οι έργάτες δέν μπορούν νά θεωρηθούν πιά σάν τήν τάξη που είναι αντικείμενο υλικής εκμετάλλευσης, ούτε καν είναι δυνατό τώρα νά θεωρηθούν στην ουσία ότι άποτελούν μία ξεχωριστή τάξη. Ό,τιδήποτε συνιστούσε τó ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, που τούς ξεχώριζε σάν κοινωνική τάξη, τείνει σήμερα νά εξαλειφθεί.²⁴ Σε τί άλλθεια διαφέρουν σήμερα οι έργάτες από κείνους που δικαιολογημένα ονομάζονται καινούργιοι προλετάριοι, από τούς κατώτερους δηλαδή ύπαλ-

17. Όπου παρ., σελ. 177-178.

18. Όπου παρ., σελ. 74-79.

19. Όπου παρ., σελ. 279.

20. Όπου παρ., σελ. 13.

21. *La société post-industrielle*, σελ. 9-15, 103.

22. *Pour la sociologie*, σελ. 142-148. Βλέπε επίσης και στό *La société post-industrielle*, σελ. 56-59.

23. *Pour la sociologie*, σελ. 149-156.

24. *La société post-industrielle*, σελ. 44-45.

λήλους γραφείου, πού ἡ δουλειά τους, παρόλον ὅτι δέν εἶναι χειρωνακτική, εἶναι τό ἴδιο ἐπαναληπτική καί μονότονη μέ ἐκεῖνη τοῦ ἐργάτη καί πού ὁ μισθός τους εἶναι συχνά κατώτερος τῶν ἐργατῶν;²⁵

Ἡ καινούργια λοιπόν τάξη τῶν κυριαρχουμένων δέν μπορεῖ νά περιορισθεῖ στήν παλαιά τάξη τῶν ἐκμεταλλευμένων· ὁ τύπος τῆς ἐπιβολῆς τῆς μιᾶς τάξης πάνω στήν ἄλλη εἶναι διαφορετικός, καί τό φάσμα τῶν ἀνθρώπων πού ὑφίστανται τήν κυριαρχία καλύπτει τώρα πολλές κατηγορίες. Αὐτή ὅμως ἡ κυριαρχούμενη τάξη ἀποτελεῖ συγχρόνως καί μιᾶ ἀμφισβητούσα τάξη; Σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ Marx, ἦσαν οἱ πῶ ἀλλοτριωμένοι πού ἀποτελοῦσαν τή δύναμη τῆς ἀντίστασης. Στή θεωρία, γιά τίς κοινωνικές τάξεις τοῦ Touraine, εἶναι οἱ λιγότερο ἀλλοτριωμένοι ἀπό τοὺς κυριαρχουμένους πού ἀμφισβητοῦν καί διεκδικοῦν τή συμμετοχή. Οἱ πῶ ἀλλοτριωμένοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔχουν ἐσωτερικοποιήσει τίς νόρμες καί τίς ἀξίες πού τοὺς ἐπιβάλλονται, καί πού, συνεπῶς, δέν προσφέρονται γιά μιᾶ κριτική στάση. Οἱ διεκδικήσεις τους ἐγγράφονται μέσα σ' αὐτό πού προβλέπει τό σύστημα.²⁶

Οἱ ἐργάτες λοιπόν δέν μπορούν νά ἀποτελέσουν τήν ἐπαναστατική τάξη. Τή δύναμη ἀμφισβητούσα κατηγορία ἀποτελοῦν τώρα ἐκεῖνοι πού ἀπό τή φύση τῆς δουλειᾶς τους βρίσκονται κοντά στά κέντρα ἀποφάσεων, στεροῦνται, ὅμως, συγχρόνως τῆς ἐξουσίας ἀποφάσεων· ἐκεῖνοι πού ἔχουν καί τά μέσα καί τή μόρφωση γιά νά ἀναπτύξουν μιᾶ κριτική γνώμη. Ἀπό αὐτή τήν κατηγορία ἀσκεῖται στήν κοινωνία μας ἡ ἀντίσταση στήν κυριαρχία καί στρατολογοῦνται τά μέλη γιά τά κοινωνικά κινήματα, ἕνα ἀπό τά ὁποῖα, τό σημαντικότερο, εἶναι καί οἱ ταξικοί ἀγῶνες. Κοινωνικά κινήματα μπορεῖ νά ἐκδηλωθοῦν σέ κάθε τομέα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί ὄχι μόνο σέ ἐκεῖνον πού παραδοσιακά ὀνομάζεται πολιτικός τομέας. Σκοπός τους δέν εἶναι ἡ κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀλλά ἡ συμμετοχή στόν προσδιορισμό τῶν προσανατολισμῶν.²⁷

Οἱ τάξεις ὅμως τοῦ Touraine δέν διαφέρουν ἀπό κείνες τοῦ Marx μόνο ὡς πρὸς τό ποιούς περιλαμβάνουν καί ποῖο εἶναι τό κριτήριο διαχωρισμοῦ τους: ὑπάρχει καί μιᾶ βαθύτερη διαφορά ὡς πρὸς τό τί εἶδους ἔννοιες εἶναι. Οἱ τάξεις τοῦ Marx εἶναι ἐμπειρικές ἔννοιες, ἀναφερόμενες σέ συγκεκριμένες ομάδες. Ἀντίθετα, οἱ τάξεις τοῦ Touraine εἶναι ἀναλυτικές ἔννοιες. Ἡ κυριαρχούμενη τάξη δέν ἀντιστοιχεῖ στόν Touraine σέ μιᾶ ἀσθηρά καθορισμένη ομάδα. Πρόκειται μάλλον γιά μιᾶ κατάσταση κυριαρχίας, στήν ὁποία συμμετέχουν ὅλοι, περισσότερο ἢ λιγότερο.²⁸ Ἔτσι, ὁ Touraine δέν μιλά

γιά μιᾶ πραγματική τάξη, ἀλλά γιά μιᾶ ἔννοια τάξης πού εἶναι ἀναλυτική. Ἡ κυριαρχούσα τάξη εἶναι ἀκόμα πῶ ἀπροσδιόριστη καί πῶ ἀκαθόριστη. Ὁ Touraine προτιμᾷ νά μιλάει γιά τεχνοκρατία παρά γιά τεχνοκράτες, καί αὐτό γιὰτί πρόκειται περισσότερο γιά ἕνα τύπο κυριαρχίας πού ἀσκεῖται ἀπό τοὺς διάφορους μηχανισμούς, παρά γιά ἀνθρώπους πού σάν πρόσωπα κυριαρχοῦν πάνω σέ ἄλλους ἀνθρώπους. Αὐτή ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, μέ τή χειραγώγηση τῶν πολιτῶν πρὸς ὄφελος τῶν μεγάλων τεχνοκρατικῶν μηχανισμῶν, πού βάζουν σάν σκοπό τους τή δική τους ἀνάπτυξη καί τήν αὔξηση τῆς δύναμῆς τους σέ βάρος τῶν ὑπηρετιῶν πού προσφέρουν καί πού ἀποτελοῦν θεωρητικά τό λόγο ὑπαρξῆς τους. Ἡ τεχνοκρατία δημιουργεῖ ἕνα περιβάλλον γιά τό σύγχρονο ἀνθρώπο καί μιᾶ τάξη κυριαρχη, καθόσο προσδίδει καί καθορίζει πῶς οἱ προσανατολισμοί τῆς κοινωνίας πρέπει νά στρέφονται πρὸς τήν ἐπιδίωξη τῆς αὔξησης, ταυτίζει δέ τήν κοινωνική πρόοδο μέ αὐτή τήν αὔξηση. Οἱ τεχνοκράτες δέν εἶναι τεχνικοί, ἀλλά ἰθύνοντες τῆς κρατικῆς διοίκησης ἢ τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων. Ἡ ἰδεολογία τῶν τεχνοκρατῶν εἶναι ἐκεῖνη τῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους, τοῦ κόμματος πού ἔχει τήν ἐξουσία, τῆς οικονομίας. Ἡ ἠθική τους εἶναι ἐκεῖνη τῆς ἀποπροσωποποίησης.²⁹

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

α. ἀπό τή μεταφυσική θεώρηση πρὸς τήν κοινωνιολογική ἐρμηνεία τῆς κοινωνίας

Ἀνέκαθεν οἱ κοινωνίες στοχάστηκαν πάνω στή φύση τους καί θέλησαν νά ἐρμηνεύσουν τόν ἑαυτό τους Πάντα ὅμως ἀναζητοῦσαν μιᾶ ἐρμηνεία ἀπό τό χώρο τοῦ ὑπερβατικού. Ἡ διάλυση τῆς μαγείας (désenchantement, Entzauberung) τοῦ κόσμου, ἡ ἴσχυρ ὁποῖα μιλάει ὁ Max Weber, πραγματοποιεῖται ὅσο οἱ κοινωνίες συσσωρεύουν τά μέσα, μέ τά ὁποῖα μπορούν νά ἐπέμβουν πάνω στόν ἑαυτό τους; μέσα οικονομικά, μέσα τεχνικά, γνώσεις.

Ὁ δρόμος γιά μιᾶ κοινωνιολογική ἐρμηνεία τῆς κοινωνίας διανοίγεται μέ τή βιομηχανική ἐπανάσταση. Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση δημιουργεῖ τίς ἀπαραίτητες ἐκείνες προϋποθέσεις, πού ἐξασφάλισαν στήν κοινωνία τή δυνατότητα μιᾶς αὐτοεπέμβασης πάνω στόν ἑαυτό της, πράγμα πού εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τή μετάθεση τοῦ κέντρου βάρους ἀπό τοὺς ὑπερβατικούς μετα-κοινωνικούς ἐγγυητές τῆς κοινωνικῆς τάξης σά πρακτικά ἐμπειρικά θέματα. Αὐτό ὅμως δέν ἦταν παρά τό πρῶτο βῆμα. Γιάτί ἡ βιομηχανική κοινωνία, ὅπως τότε διαμορ-

25. Ὅπου παρ., σελ. 82-83.

26. Ὅπου παρ., σελ. 15-16.

27. *Production de la société*, σελ. 37. Ὁμοίως καί *La société invisible*, σελ. 56-59.

28. *La société post-industrielle*, σελ. 103.

29. Ὅπου παρ., σελ. 68-72.

φωνόταν, δεν εμφανίζεται ακόμα σαν δράστης της ίδιας της μεταμόρφωσής της: επικαλείται την ελευθερή επιχείρηση, την αγορά και τους νόμους της, ενα άορατο χέρι, που θυμίζει Θεό ή ανώτατο άρχοντα. Άκόμα και αυτοί που άποκηρύσσουν τό καπιταλιστικό κέρδος αίσθάνονται την ανάγκη να επικαλεσθούν μία άλλη δύναμη, την εργασία, σαν δημιουργική ενέργεια, ή πρόδος της όποίας έρχεται σε αντίφαση με την κυριαρχία της άστικής τάξης. Γι' αυτό και ή βιομηχανική κοινωνία βοηθάει στην ανάπτυξη της οικονομικής άναλυσης κυρίως, ενώ για την ανάπτυξη της κοινωνιολογίας ήσαν απαραίτητες οι διαδικασίες έκεινες, τίς όποιες ό Touraine όνομάζει «κινητοποίηση τών κοινωνικών άποθεμάτων». Αυτό σημαίνει ότι τό θέμα δεν είναι πιά ή ύποταγή σε νομοτελειακές οικονομικές διαδικασίες, αλλά ή κινητοποίηση και ή ενεργοποίηση με στόχο τη συμμετοχή στις αποφάσεις, οι όποιες καθορίζουν την πορεία και τό κοινωνικό πλαίσιο.³⁰

Η κοινωνιολογία κάνει την εμφάνισή της με τη μαρξιστική σκέψη και τό λειτουργισμό. Τόν τελευταίο χαρακτηρίζει ό Touraine σαν τόν «προθάλαμο» της κοινωνιολογίας. Ό λειτουργισμός άποτελεί συγχρόνως την πρώτη μεγάλη σχολή της κοινωνιολογίας και την τελευταία αντίσταση της κοινωνικής σκέψης στην άνοδο της κοινωνιολογίας.³¹ Έμφανίζεται όταν ή κοινωνία άποδεσμεύεται από τη μετα-κοινωνική έρμηνεία της τάξης, πού αντιπροσωπεύεται από τό Θεό, τόν Άνθρωπο ή την Ίστορία, αλλά σε μία στιγμή, κατά την όποια τό θέμα της τάξης δεν έχει ακόμα ξεπεραστεί και παραμένει μέσα στην αντίληψη πού έχει ή κοινωνία για τόν εαυτό της. Ό λειτουργισμός έγγράφεται στό ρεζμα αυτό και συμβάλλει σ' αυτή την κατεύθυνση: ή κοινωνία γίνεται ύποκειμένο με δικές της ανάγκες και έπιταγές. Όλα μετριούνται τώρα σε σχέση με την κοινωνία, γι' αυτό και έχουμε επικάρτηση του λειτουργικού, τών ένωσωματωμένου, του συνεχούς.

Ό Μαρξισμός, σαν σκέψη έξελιξιαρχική, τοποθετεί τό νόημα της κοινωνίας έξω από αυτήν. Τό ιστορικό στόχαιο είναι έντονο σ' αυτόν: ή ιστορία μεταμορφώνεται σε αυτόνομη δύναμη, σ' ένα μετακοινωνικό έγγυητή. Η μαρξιστική διάκριση σε ύποδομη και έποικοδομή δίνει και στην οικονομία ένα χαρακτηρισμό μετα-κοινωνικό. Ό Touraine προσπαθεί νά δείξει ότι πολλά στοιχεία του μαρξισμού άνήκουν σε μία προκοινωνιολογική σκέψη, συγχρόνως όμως δέχεται ότι ή άνάλυση πού κάνει ό Μάρξ στη βιομηχανική κοινωνία με βάση τίς κοινωνικές τάξεις είναι ό τύπος άναλυσης πού ταιριάζει στην κοινωνία αυτή. Έπίσης ό Touraine χρησιμοποιεί πολλές μαρξιστικές έννοιες, όπως είδαμε

όταν περιγράψαμε τη μετα-βιομηχανική κοινωνία, άφου πρώτα τίς προσαρμόσει στην καινούργια πραγματικότητα πού βρίσκεται έν τώ γίνεσθαι. Όπως ό ίδιος λέγει, στην Παραγωγή της κοινωνίας επιχειρεί μία άνάλυση της σημερινής κοινωνίας αντίστοιχη με εκείνη πού έκανε ό Μάρξ για τη βιομηχανική κοινωνία.³² Αναγνωρίζει άκόμη ό Touraine ότι ή μαρξιστική σκέψη περιλαμβάνει τίς θεμελιώδεις άρχές της κοινωνιολογικής άναλυσης: ό μαρξισμός άποκάλυψε την ιδεολογική έπηρεα της κυρίαρχης τάξης πάνω στην κοινωνία, έδωσε μία είκόνα της κοινωνίας σαν πεδίου συγκρούσεων, απέδωσε πρωταρχική σημασία στα κοινωνικά κινήματα.³³

Γιά πρώτη φορά στη μετα-βιομηχανική κοινωνία έξαλειφονται όλοκληρωτικά οι μετα-κοινωνικοί έγγυητές διότι μόνο τώρα ή κοινωνία καθορθώνει νά θεωρήσει τόν εαυτό της σαν δικό της έργο, σαν άποτέλεσμα της δράσης της. Οι κοινωνικοί δράστες έχουν συνείδηση τών μέσων πού διαθέτουν για νά παρέμβουν πάνω στη λειτουργία της κοινωνίας, νά κατευθύνουν την κοινωνική άλλαγή, νά διαπλάσουν τό περιβάλλον τους. Η κοινωνία βγαίνει από την ιστορία, για νά τοποθετήσει την ιστορικότητα στό κέντρο της.³⁴

Ό,τι λοιπόν για τούς άλλους γίνεται αισθητό σαν κρίση της κοινωνιολογίας, για τόν Touraine άποτελεί ένδειξη για τη γέννησή της. «Οί πόνοι της κοινωνιολογίας δεν είναι πόνοι της άγωνίας της, αλλά της γέννησής της».³⁵ Η κοινωνιολογία σαν τρόπος γνώσεως αντίστοιχέ στη μετα-βιομηχανική κοινωνία και δεν μπορεί ν' αναπτυχθεί πλήρως παρά μόνο σ' αυτή. Η άκτισιαλιστική άνάλυση του Touraine είναι μία προσπάθεια νά τεθούν τά θεμέλια της διαμόρφωσης μιας καινούργιας κοινωνιολογίας, πού θά είναι ίκανή ν' ανταποκριθεί στις άπαιτήσεις μιας καινούργιας κοινωνικής ρύθμισης και μιας καινούργιας πνευματικής σύλληψης του κόσμου.

β. τό άντικείμενο της κοινωνιολογίας και ό ρόλος του κοινωνιολόγου

Τό άντικείμενο της κοινωνιολογίας προσδιορίζεται από δύο παράγοντες: ό ένας είναι τά όρια πού μπαινουν στη γνώση του κοινωνικού και ό δεύτερος τά γνωστικά ένδιαφέροντα μιας κοινωνιολογικής κατεύθυνσης.

Ό Touraine λέγει ότι ή κοινωνιολογία δεν μπορεί νά έχει σαν άντικείμενο την άμεση και πλήρη γνώση της εμπειρικής πραγματικότητας και τών

32. *Production de la société*, σελ. 186.

33. Όπου παρ., σελ. 186. Όμοίως και *La société invisible*, σελ. 42-43, 77.

34. *Production de la société*, σελ. 35.

35. Όπου παρ., σελ. 67.

30. *Production de la société*, σελ. 62.

31. *Pour la sociologie*, σελ. 220.

κοινωνικῶν φαινομένων. Καί αὐτό γιατί μιά τέτοια γνώση εἶναι ἀδύνατη. Ὁ κοινωνικός χώρος εἶναι τόσο πολύπλοκος καί ὄσα συμβαίνουν σ' αὐτόν τόσο ἀλληλεπένδετα, ὥστε καί τό πιό ἄλογο φαινόμενο νά μήν μπορεῖ νά μελετηθεῖ στήν πληρότητά του: «Ἀναλύοντας ὅποιοδήποτε συγκεκριμένο γεγονός, ὁσοδήποτε ἀσημαντο κι ἄν εἶναι τοῦτο, εἴμαστε πάντα ὑποχρεωμένοι νά ἀνατρέξουμε σέ μιά ἀτέρμονη σειρά προσυμβάντων καί συνθηκῶν, ἔτσι ὥστε σέ κάθε στιγμή νά εἶναι μπροστά μας ὁλόκληρη ἡ παγκόσμια ἱστορία, πράγμα πού σημαίνει ὅτι τὰ πάντα βρίσκονται μέσα στά πάντα».³⁶

Οὐτε ὅμως καί τό «κοινωνικό γεγονός» μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας. Ὁ,τιδήποτε μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ μέσα στόν κοινωνικό χώρο εἶναι σύνολο ἐρμηγνῶν, ἰδεολογίας, ἐλεγχόμενης συμπεριφοράς. Τό ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας, λοιπόν, ὀρίζεται πρῶτ' ἄπ' ὅλα σάν μιά πράξη ριζικής κριτικῆς καί ἄρνησης νά γίνεῖ πιστευτό ὁ,τιδήποτε λέγεται γιά τὰ κοινωνικά γεγονότα. Αὐτό ἀναγκάζει τόν κοινωνιολόγο νά μήν δέχεται σάν ἀντικείμενο τῆς μελέτης του ὁ,τι «συναντᾶ» μέσα στόν κοινωνικό χώρο, ἀλλά νά ἀναζητᾶται τὰ «κοινωνιολογικά γεγονότα» πού βρίσκονται μέσα στά κοινωνικά γεγονότα.³⁷

Τήν ἀκτισοναλιστική κοινωνιολογία ἐνδιαφέρει ἡ συμπεριφορά καί ἡ δράση. Ἔτσι, ὁ Touraine ὀρίζει σάν ἀντικείμενό της τίς «κοινωνικές σχέσεις». Κοινωνικές σχέσεις ὑπάρχουν, ὅταν ἔχουμε δύο κοινωνικούς δράστες πού δροῦν ἐνδοσυστηματικά σέ ἀναφορά μέ κάτι πού εἶναι κοινό καί γιά τοὺς δύο καί συνιστᾶ τήν ἐνότητά τους. Οἱ κοινωνικές σχέσεις εἶναι κοινωνιολογικά γεγονότα, γιατί δέν συμπίπτουν ποτέ πλήρως μέ μιά κατάσταση ἢ συμπεριφορά πού μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ. Εἶναι ἐννοιοκατασκευές, πού συνθέτονται γιά τοὺς σκοπούς τῆς ἀνάλυσης.³⁸ Ἐχουμε κοινωνικές σχέσεις διαφόρων τύπων, ἀνάλογα μέ τό ἐπίπεδο ἀνάλυσης πού ἀντιστοιχοῦν. Γιά τήν κοινωνιολογία τῆς δράσης σημαντικότερες εἶναι οἱ σχέσεις ἀντίθεσης: τὰ κοινωνικά κινήματα καί οἱ κοινωνικές τάξεις.

Ὁ κοινωνιολόγος δέν ἀνήκει στους κοινωνικούς δράστες, γιατί δέν μπορεῖ νά ταυτισθεῖ μέ μίαν ἄποψη, δεδομένου ὅτι κάθε τοποθετήση ἔχει ἰδεολογική βάση. Ὁ κοινωνιολόγος ὅμως δέν εἶναι οὔτε ἕνας ἀμέτοχος μελετητής: μελετώντας τοὺς κοινωνικούς δράστες ἀποσαφηνίζει τή δράση τους καί καθιστᾶ φανερῆ τή σημασία τῆς στοῦ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας. Αὐτό ἔχει ἐπιπτώσεις στήν περαιτέρω συμπεριφορά τους. Κυρίως, ὅταν πρόκειται γιά κοινωνικά κινήματα καί ταξικές συγκρούσεις, μπο-

ροῦμε νά ἀναφερθοῦν στό ἀκόλουθο θεωρητικό σχῆμα: ὁ κοινωνιολόγος κάνει μιά πρώτη ἀνάλυση, πού χρησιμοποιεῖται ἀπό τοὺς κοινωνικούς δράστες γιά νά ἐπαναπροσδιορίσουν τή θέση τους καί νά δώσουν νέα κατευθύνση στή δράση τους. Ὁ κοινωνιολόγος κάνει τότε τήν ἀνάλυση τῆς καινούργιας κατάστασης πού διαμορφώνεται. Οἱ κοινωνικοί δράστες χρησιμοποιοῦν πάλι τήν ἀνάλυση τοῦ κοινωνιολόγου, ὁ ὁποῖος θά ἀντιμετωπίσει τήν ἀνάγκη μιάς καινούργιας ἀνάλυσης. Ἡ διαδικασία αὕτη συνεχίζεται ἐπ' ἀόριστο.

Ἡ συνεργασία αὕτη τοῦ κοινωνιολόγου δέν σημαίνει ἀνάμιξη καί ταύτισή του μέ τοὺς κοινωνικούς δράστες: εἶναι μόνο μιά «παρέμβαση», τήν ὁποία ὁ Touraine περιγράφει ὡς ἐξῆς: «Ὁ κοινωνιολόγος δέν εἶναι ὁ θεατῆς πού παρακολουθεῖ τοὺς ὁρῶντες» νά παίζουν ἕνα ἔργο. Συμβάλλει στήν ἀποκάλυψη τοῦ ἔργου πού θά γραφεῖ κάποια μέρα, ἐπειδή θά ἔχει πρῶτα παίχτει. Ἀκόμα καλύτερα, δουλεύει μαζί μέ τοὺς δρῶντες, γιά νά μάθουν ἀπό κοινού νά ἀναγνωρίζουν τὰ δρώμενα».³⁹

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ἡ κοινωνιολογική ἀνάλυση

Στήν *Παραγωγή τῆς κοινωνίας* ὁ Touraine ἐπεξεργάζεται μιά κοινωνιολογική ἀνάλυση, πού προορίζεται γιά μιά μακροκοινωνιολογική κυρίως μελέτη τῆς κοινωνίας, διαμέσου τῆς ὁποίας προχωρεῖ στήν ἀνάλυση πιό συγκεκριμένων μορφῶν. Ἡ ἀνάλυση αὕτη εἶναι συγχρονική, δηλαδή, κατά τή διατύπωση τοῦ Touraine, ἐφαρμόζεται σέ μιά κοινωνία, ὅσον καιροῦ οἱ κύριοι κοινωνικοὶ δράστες δέν ἀντικαθίστανται. Ἡ ἀκτισοναλιστική κοινωνιολογία δέν εἶναι κατάλληλη γιά τή μελέτη τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, δηλαδή τῆς μετάβασης ἀπό μιά κοινωνία σέ ἄλλη. Γι' αὐτό στά βιβλία τοῦ Touraine ἀφιερώνεται πολύ λίγος χώρος στό θέμα αὐτό.

Αὐτό τό σύστημα κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης ἀποτελεῖται ἀπό ἐννοιοκατασκευές. Οἱ τρεῖς βασικές ἐννοιες πού περιλαμβάνει εἶναι ἡ ἱστορικότητα, τό σύστημα ἱστορικῆς δράσης καί οἱ κοινωνικές τάξεις. Ἡ ἀνάλυση γίνεταί σέ τρία ἐπίπεδα, στά ὁποία χωρίζεται ἀναλυτικά ἡ κοινωνία: τό ἐπίπεδο τῆς ἱστορικότητας, τό ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν καί τό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἡ ἱστορικότητα κυριαρχεῖ πάνω στά ἄλλα δύο ἐπίπεδα, πού ἀποτελοῦν οὐσιαστικά τήν ἐκφρασή της. Ἡ μετάβαση ἀπό τήν ἱστορικότητα στήν κοινωνιολο-

36. *Sociologie de l'action*, σελ. 30.

37. *Pour la sociologie*, σελ. 25-26.

38. Ὅπου παρ., σελ. 30 ἐξ. Ὁμοίως καί *Production de la société*, σελ. 15.

39. *Pour la sociologie*, σελ. 74.

κή πρακτική και ὀργάνωση προσδιορίζεται ἀπό τό σύστημα ἱστορικής δράσης.

Ἱστορικότητα καί κοινωνικές τάξεις. Ἡ ἱστορικότητα εἶναι ἡ βασική ἔννοια τῆς ἀκτισιοναλιστικῆς ἀνάλυσης. Ἐκφράζει τήν ἱκανότητα τῆς κοινωνίας νά παράγεται, νά μεταμορφώνεται, μέ τήν πιό ριζοσπαστική ἔννοια τοῦ δρου: μεταβάλλοντας τοὺς κανόνες πού τῆ διέπουν, διαμορφώνοντας τὸ ἴδιο τῆς τὸ ἱστορικό καί κοινωνικό περιβάλλον. Ἡ ἀναφορά ὁμως στή δράση τῆς κοινωνίας πάνω στόν ἑαυτό τῆς μπορεί νά δημιουργήσει σύγχυση, σχετικά μέ τό ποιός εἶναι αὐτός πού δρᾷ. Ἡ ἱστορικότητα προϋποθέτει τοὺς φορεῖς τῆς, πού εἶναι οἱ κοινωνικές τάξεις. Στό διαχωρισμό αὐτό τῆς κοινωνίας σέ δύο ἀντιτιθέμενες κοινωνικές τάξεις ὀφείλεται ἡ ἰδιότητα τῆς νά εἶναι συγχρόνως ἑνιαία καί δυαδική. Ἔτσι, ἐρμηνεύεται καί τό γεγονός ὅτι μπορεί νά δρᾷ ἐπάνω τῆς. Οἱ προϋποθέσεις καί συγχρόνως τά μέσα, μέ τά ὅποια κατορθώνει ἡ κοινωνία αὐτή τήν αὐτο-δράση καί αὐτοεπέμβαση, εἶναι τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού συνθέτουν τήν ἱστορικότητα, δηλαδή ἡ συσσώρευση, ὁ τρόπος γνώσης καί τό πολιτισμικό μοντέλλο.⁴⁰

Συσσώρευση εἶναι ἡ ἀφαίρεση ἑνός τμήματος τῆς παραγωγῆς ἀπό τήν κατανάλωση, γιά νά ἐπενδυθεῖ πάλι σέ ἔργα ἢ στήν παραγωγή. Μέ τή συσσώρευση ἐξασφαλίζουμε στόν ὀλικό τομέα τό ἐργαλεῖο μέ τό ὅποιο θά ξεπεραστεῖ ἡ κοινωνία ἀπό τόν ἑαυτό τῆς. Ὁ τρόπος συσσώρευσης, δηλαδή ὁ τύπος παραγωγικῆς ἐπένδυσης, ἀποτελεῖ τήν οικονομική βάση τῆς ἱστορικότητας καί προσδιορίζεται ἀπό τό πολιτισμικό μοντέλλο.⁴¹

Ὁ τρόπος γνώσης ἔχει δύο ὄψεις: ἡ μιά ἀντιστοιχεῖ στό σύνολο τῶν τεχνικῶν μέσων πού διαθέτει μιά κοινωνία, ἡ ἄλλη στήν ἱκανότητα τῆς κοινωνίας νά κατασκευάσει ἕνα σύνολο συμβόλων, διαμέσου τῶν ὁποῶν μπορεί νά γνωρίσει τόν ἑαυτό τῆς, τό φυσικό καί τόν κοινωνικό κόσμο. Ἡ γνώση πού ἡ κοινωνία διαθέτει γιά τόν ἑαυτό τῆς εἶναι ἀπαραίτητη, γιά νά μπορεί νά «κρατάει ἀπόσταση» σέ σχέση μέ τή λειτουργία τῆς.⁴²

Τό πολιτισμικό μοντέλλο εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς δημιουργικότητας πού ἔχει μιά κοινωνία, ὅπως ἐπίσης καί ὁ τρόπος, σύμφωνα μέ τόν ὅποιο ἡ κοινωνία αὐτή ἀντιλαμβάνεται τήν ἱκανότητα πού ἔχει γιά δράση πάνω στόν ἑαυτό τῆς. Τό πολιτισμικό μοντέλλο προσδιορίζει ἀπευθείας τό σχηματισμό ἑνός συστημῶς ἱστορικής δράσης, προσδιορίζει δηλαδή τοὺς προσανατολισμούς τῆς κοινωνίας. Εἶναι, ἐπομένως, τό συνθετικό πού ἐκφράζει καλύτερα τήν ἱστορικότητα. Ἡ συσσώρευση καί ὁ τρόπος

γνώσης ἐξαρτῶνται ἀπό τό πολιτισμικό μοντέλλο, ἀλλά καί αὐτό μέ τή σειρά του ἐπηρεάζεται ἀπό τά ἄλλα συνθετικά.⁴³

Ἡ συσσώρευση, ὁ τρόπος γνώσης καί τό πολιτισμικό μοντέλλο μᾶς κοινωνίας διοικούνται ἀπό τήν κυρίαρχη τάξη τῆς κοινωνίας αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νά ταυτισθεῖ μέ τήν ἱστορικότητα. Ἡ προσπάθεια τῆς αὐτῆ συσταῖ μιά ἰδεολογική ταύτιση τῶν ταξικῶν τῆς συμπερὸντων μέ τήν ἱστορικότητα. Ἡ κυριαρχούμενη τάξη ἀμφισβητεῖ τήν ἐξουσία τῆς κυρίαρχης τάξης καί ἀντιστέκεται. Ἡ σύγκρουση τῶν τάξεων πού ἐπέρχεται ἔχει σάν ἀντικείμενο τόν προσδιορισμό τῶν προσανατολισμῶν τῆς κοινωνίας. Αὐτά πού κάθε φορά προκύπτουν σάν προσανατολισμοὶ τῆς κοινωνίας εἶναι λοιπὸν τὸ ἀποτέλεσμα μᾶς διαμάχης καί δέν ἐκφράζουν ποτέ ἕνα μόνο κοινωνικό δράστη.⁴⁴

Τό σύστημα ἱστορικής δράσης. Τό σύστημα ἱστορικής δράσης (ΣΙΔ) μᾶς μεταφέρει ἀπό τήν ἱστορικότητα σέ μορφές πιό συγκεκριμένες. Τό ΣΙΔ ἀποτελεῖ τήν ἐπιβολή τῆς ἱστορικότητας πάνω στήν κοινωνική πρακτική. Εἶναι ἕνα σύνολο προσανατολισμῶν, πού ἀπορρέουν κυρίως ἀπό τό πολιτισμικό μοντέλλο καί προσδιορίζουν τήν κοινωνική πρακτική, δηλαδή τὴν κοινωνική δράση στήν ὑπηρεσία τοῦ πολιτισμικοῦ μοντέλλου καί καθιστοῦν τήν κοινωνική πρακτική ἐνσάρκωση τῆς ἱστορικότητας τῆς κοινωνίας πού τὰ πλαισιώνει. Τό ΣΙΔ συνδέει, λοιπὸν, τήν ἱστορικότητα μέ τήν λειτουργία. Δέν πρόκειται γιά μιά ὑλοποίηση τοῦ πολιτισμικοῦ μοντέλλου, «σάν νά συγκεκριμενοποιῶνται ἡ ἴδεια» μᾶς κοινωνίας σέ διάφορες θεσμικές περιοχές: οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, κτλ. Συνδέει ἀντίθετα πράγματα καί συνεπῶς προσδιορίζεται ἀπό ἐντάσεις. Εἶναι συγχρόνως μηχανισμός ξεπεράσματος τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας καί προσδιορισμός τῆς». ⁴⁵ Τό σύστημα ἱστορικής δράσης, δηλαδή ἡ ἐπιβολή τῶν προσανατολισμῶν τῆς κοινωνίας πάνω στήν κοινωνική πρακτική, ἐκφράζεται μέ ζεύγη ἀντιθέσεων πού προσδιορίζουν τήν ἔνταση ἀνάμεσα στήν ἱστορικότητα καί τή λειτουργία. Τά τρία σημαντικότερα ζεύγη εἶναι: κίνηση-τάξη, προσανατολισμοί-ἀποθέματα, πολιτισμός-κοινωνία. Τά ζεύγη αὐτά ἀποτελοῦν τίς διαστάσεις τοῦ ΣΙΔ. Ὁ συνδυασμός τῶν διαστάσεων μᾶς ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε τή θέση τῶν στοιχείων τοῦ ΣΙΔ.

Τό ΣΙΔ εἶναι ἡ διαδικασία, κατά τήν ὁποία μιά κίνηση μετατρέπεται σέ τάξη. «Αὐτή ἡ τάξη εἶναι ἀδιαχωρίστη ἀπὸ τήν κίνηση, ἀλλά βρίσκεται σέ ἀντίθεση μαζί τῆς, ὅπως ἡ κατανόη ἢ ἡ κατανάλωση ἀντιτίθενται στήν παραγωγή, παρόλο ὅτι συν-

40. *Production de la société*, σελ. 10,11,26,81.

41. Ὅπου παρ., σελ. 29, 10, 26, 32.

42. Ὅπου παρ., σελ. 25-26, 28, 32.

43. Ὅπου παρ., σελ. 10, 26, 29,81.

44. Ὅπου παρ., σελ. 5, 30-31.

45. Ὅπου παρ., σελ. 6, 81, 83.

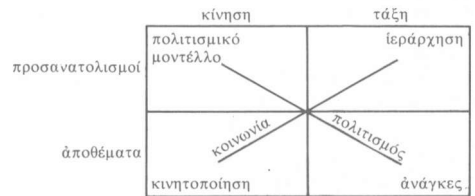
δέονται μαζί της.» «Ἡ ἱστορική δράση δέν εἶναι μέ κανένα τρόπο μιὰ καθαρή κίνηση ἀδιάκοπου ξεπεράσματος τῆς κοινωνικῆς τάξης. Ἐγκαθιστᾶ μιὰ κοινωνική τάξη.» «Ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στήν κίνηση καί τήν τάξη εἶναι, λοιπόν, ἔνταση τῶν δύο πλευρῶν τῆς ἱστορικότητας: ξεπέραςμα τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας καί θεμελίωση τῶν κατηγοριῶν τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς».⁴⁶

Ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στούς προσανατολισμούς καί τὰ κοινωνικά ἀποθέματα ὀφείλεται στήν ἀντίδραση καί τήν ἀδράνεια πού ἐκφράζουν τὰ τελευταῖα. Ἡ ἱστορικότητα καί, κυρίως, τό συνθετικό της τοῦ πολιτισμικοῦ μοντέλλου, δέν μποροῦν νά ὀδηγήσουν σέ ὀποιοσδήποτε προσανατολισμούς, καί, κυρίως, δέν μποροῦν ὅλοι οἱ προσανατολισμοί νά μεταφραστοῦν σέ κοινωνική πρακτική. Τά κοινωνικά ἀποθέματα διαγράφουν τὰ φυσικά καί κοινωνικά ὄρια πού ἐπιβάλλονται στή δράση. Τά πολιτισμικά μοντέλλα πού ἀντιστοιχοῦν στίς κοινωνίες τοῦ παρελθόντος ἔθεταν ἀπό μόνα τους περιορισμούς, γιατί ὁ ἄνθρωπος δέν θεωροῦσε τόν ἑαυτό του ἱκανό νά μεταβάλει τό κοινωνικό του περιβάλλον. Ἡ σύγχρονη κοινωνία, ἀπαλλαγμένη ἀπό τέτοιους περιορισμούς, ἐξακολουθεῖ νά δεσμευεῖται ἀπό τήν ἀντίσταση ἄλλων πηγῶν πού εἶναι: οἱ ἴδιες οἱ τεχνικές, οἱ βιολογικές συνθήκες τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δομή τῆς φύσης. Ὁ ἄνθρωπος δέν περιορίζεται μόνο σέ μιὰ γωνία μέσα στό οἰκοσύστημα: μπορεῖ νά ἐπέμβει πάνω στή φύση καί τήν κοινωνία, εἶναι δημιουργός, ἀλλά δέν εἶναι δημιουργός παντοδύναμος. Ἡ φύση ἐξακολουθεῖ νά ἀσκει τοὺς περιορισμούς της πάνω στή κοινωνία καί τόν ἄνθρωπο.⁴⁷

Ἡ τρίτη σημαντική διάσταση εἶναι ἐκεῖνη τοῦ πολιτισμοῦ-κοινωνίας. Τό ζεύγος αὐτό δέν βρίσκεται σέ πραγματική ἀντίθεση, ἀλλά ἐκλαμβάνουμε τίς ἔννοιες αὐτές σάν ἀντιτιθέμενες, γιά νά ἐκφράσουμε τό ΣΙΔ. Θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι τό ΣΙΔ εἶναι ἕνα μοντέλλο κοινωνίας, πολιτισμός καί συγχρόνως κοινωνικές μορφές. Ἡ σχέση μεταξύ πολιτισμοῦ καί κοινωνίας καθορίζεται μέ βάση τή διασταύρωση τῶν δύο ἄλλων διαστάσεων.⁴⁸

Μέ βάση τό συνδυασμό τῶν τριῶν αὐτῶν διαστάσεων πού προσδιορίζονται ἀπό τὰ πῶ πάνω ἀναφερθέντα ζεύγη, μποροῦμε τώρα νά κατασκευάσουμε τό ΣΙΔ τοποθετώντας τὰ στοιχεία του στίς θέσεις πού τοὺς ἀντιστοιχοῦν. Τά στοιχεία τοῦ ΣΙΔ εἶναι τὰ ἑξῆς τέσσερα: ἡ κινητοποίηση, ἡ ἱεράρχηση, οἱ ἀνάγκες καί τό σημαντικότερο, ἕνα ἀπό τὰ συνθετικά τῆς ἱστορικότητας: τό πολιτισμικό μοντέλλο.

Τό σχῆμα πού προκύπτει εἶναι τό ἀκόλουθο:

Στό σχῆμα αὐτό τὰ τέσσερα στοιχεία εἶναι ἔτσι τοποθετημένα σέ σχέση μέ τίς διαστάσεις, πού καθένα ἀπό αὐτά ἔχει τήν ἴδια θέση μέ καθένα ἀπό τὰ ἄλλα τρία σχετικά σέ μιὰ διάσταση καί ἀντιτίθεται σ' αὐτά στίς δύο ἄλλες διαστάσεις. Τό πολιτισμικό μοντέλλο τοποθετεῖται ἀπό τήν πλευρά τῆς κίνησης καί ὄχι τῆς τάξης, τῶν προσανατολισμῶν καί ὄχι τῶν ἀποθεμάτων, τοῦ πολιτισμοῦ καί ὄχι τῆς κοινωνίας. Τό πολιτισμικό μοντέλλο πρέπει νά συμπληρωθεῖ ἀπό ἕνα στοιχείο, πού θέτει τὰ ἀποθέματα στήν ὑπηρεσία τοῦ πολιτισμικοῦ μοντέλλου. Αὐτό τό στοιχείο μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ κινητοποίηση. Ἡ κινητοποίηση αὐτή τῶν ἀποθεμάτων μᾶς μεταφέρει στήν πλευρά τῆς τάξης, τῆς κοινωνικῆς καί οικονομικῆς ὀργάνωσης. Ἐδῶ συναντοῦμε μιὰ ἱεράρχηση πού ἀντιστοιχεῖ στό πολιτισμικό μοντέλλο. Ἡ ἱεράρχηση αὐτή ἀναφέρεται στήν κατανομή τῶν ἀποθεμάτων. Οἱ ἀνάγκες βρίσκονται ἀπό τήν πλευρά τοῦ πολιτισμοῦ καί τήν πλευρά τῶν ἀποθεμάτων, καί εἶναι συμπληρωματικές τῆς ἱεράρχησης μέσα στό χώρο τῆς τάξης.⁴⁹

Ἡ ἀνωτέρω περιγραφή ἀναφέρεται στή μετάβαση ἀπό τήν ἱστορικότητα στήν κοινωνική πρακτική. Ἡ ἀντίστροφη σχέση, δηλαδή ἀπό τήν κοινωνική πρακτική καί τή λειτουργία τῆς κοινωνίας πρὸς τήν ἱστορικότητα, ἀποτελεῖ τήν ἄλλη πλευρά τῆς πραγματικότητας, ἡ καλύτερα—ὅπως λέει ὁ Τουραινέ—ἡ ἱστορικότητα καί ἡ κοινωνική πρακτική βρίσκονται σέ μιὰ σχέση κυκλικότητας. Ἡ ἀνάλυση μέ βάση τήν ἀρχή τῆς κυκλικότητας εἶναι ἡ μόνη πού δέχεται τήν ἐνότητα τοῦ κοινωνικοῦ χώρου καί τήν ἴση σημασία ὄλων τῶν στοιχείων του. Ὁποιαδήποτε ἄλλη περιγραφή τῶν σχέσεων ὀδηγεῖ ὑποχρεωτικά στήν ἀνάδειξη κάποιου παράγοντα σάν σημαντικότερου, χρονικά πρότερου, γενεσιουργοῦ (πρβλ. τή μαρξιστική διάκριση ἀνάμεσα στήν ὑποδομή καί τήν ἐπικοδομή). Ὁ Τουραινέ θεωρεῖ τήν κυκλικότητα σάν τήν πῶ στοιχειώδη προϋπόθεση γιά τήν ὑπαρξή μιᾶς κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης: «μὴλις σπάσουμε αὐτόν τὸν κύκλο εἰσβάλλει ὁ ἰδεαλισμός».⁵⁰

46. Ὅπου παρ., σελ. 83-86.

47. Ὅπου παρ., σελ. 84-85.

48. Ὅπου παρ., σελ. 85.

49. Ὅπου παρ., σελ. 86-89.

50. Ὅπου παρ., σελ. 36.

“Ένα άλλο σχήμα απεικονίζει, σε αντίστροφη όπο την προηγούμενη φορά, τή σύνδεση μεταξύ ιστορικότητας και οικονομικής δραστηριότητας. Τό σχήμα αυτό περιλαμβάνει μαζί με τίς διαστάσεις όχι μόνο τά στοιχεία του ΣΙΔ αλλά και νέα στοιχεία, μεταξύ τών οποίων πρωταρχικό ρόλο παίζει ή συσώρευση. Ακολουθούν άλλα σχήματα, στά οποία εισάγονται τά αντι-στοιχεία—γιά τά οποία θά μιλήσουμε άμέσως πιο κάτω—και μιά σειρά άπεικονίσεων. Κάθε μιά από τίς άπεικονίσεις αυτές αντίστοιχει σ’ ένα τύπο κοινωνίας, ό οποίος καθορίζεται από τή σχετική θέση άνάμεσα στά στοιχεία. Ό Touraine άναφέρειτα σ’ ένα δομικό νόμο, ό οποίος προσδιορίζει ή έναλλαγή τής θέσης των στοιχείων. Όδηγούμεθα δηλαδή σε μιά τυπολογία κοινωνιών.⁵¹

Η πληθώρα τών άπεικονίσεων συμβάλλει περισσότερο σε μιά σύγχυση παρά στή διευκρίνιση του θέματος. Αυτό όμως πού έντυπωσιάζει περισσότερο είναι ή τυπολογία, στήν οποία καταλήγει. Μιά τέτοια συστηματοποίηση έρχεται σε σύγκρουση με τή συνήθη ευελιξία τών θέσεων του Touraine και αντιπράκει με τίς έπανειλημμένες δηλώσεις του ότι ή άκτισοναλιστική κοινωνιολογία άποτελεί τό οργανο μελέτης τής μετα-βιομηχανικής κοινωνίας.

Όπως είδαμε, τό ΣΙΔ είναι ένα σύστημα έντάσεων και άνισορροπίας. Η κοινωνία όμως δέν είναι μόνο ιστορικότητα, είναι επίσης και όργάνωση. Η άντίθεση λοιπόν άνάμεσα στά στοιχεία του ΣΙΔ πρέπει κάποτε νά καταλύεται. Τό έργο αυτό αναλαμβάνεται από τά αντι-στοιχεία, όπως ονομάζονται, λόγω αυτής τους τής ιδιότητας, οι στίχοι τών κοινωνικών δραστών. Όταν ή διαμάχη μεταξύ τών κοινωνικών δραστών όδηγήσει στήν έπικράτηση ενός εκ τών δύο, τότε ό κοινωνικός δράστης αυτός με τήν καθοδήγηση τών αντίστοιχείων άνάγει τήν ιστορικότητα σε όργάνωση και έτσι καταστρέφει τό σύστημα αντίθέσεων και έντάσεων, πού είναι ή ιστορική δράση. Η κοινωνική όργάνωση και ή λειτουργία της είναι, λοιπόν, τό πρόσκομο αποτέλεσμα τής μετατροπής τής κίνησης σε τάξη.

Τά αντι-στοιχεία άποτελούν τήν αντίθεση τών στοιχείων. “Ανήκουν σ’ ένα μόνο κοινωνικό δράστη και δέν προσδιορίζονται στή σχέση τους με άλλα αντι-στοιχεία, αλλά είναι ανεξάρτητα και αυτόνομα. Είναι αυτό πού συνήθως ονομάζεται άξία.⁵²

Τά τρία επίπεδα τής κοινωνιολογικής άνάλυσης. Τό σύστημα ιστορικής δράσης μάς έφερε κοντύτερα στήν έμπειρική πραγματικότητα. Η συνάρτηση ό-

μως τής κοινωνιολογικής άνάλυσης με τήν ιστορική περιγραφή έπιτυγχάνεται μόνο με τή διάκριση τριών επιπέδων στήν κοινωνιολογική άνάλυση: του επιπέδου τής ιστορικότητας, πού αντίστοιχει στήν παραγωγή τής κοινωνίας, του θεσμικού επιπέδου, πού άναφέρεται στήν προσαρμογή της, και του επιπέδου τής όργάνωσης, πού αντίστοιχει στή λειτουργία της.⁵³ Τό ΣΙΔ προσδιορίζει έναν αναλυτικό τύπο κοινωνίας, πού δέν συμπέπει με καμιά συγκεκριμένη κοινωνία. Κάθε συγκεκριμένη, δηλαδή ιστορική, κοινωνία άποτελεί μίγμα διαφόρων τύπων ιστορικότητας. Η μετα-βιομηχανική κοινωνία λοιπόν, όπως και κάθε άλλος αναλυτικός τύπος, συνυπάρχει πάντα με παλαιότερους τύπους κοινωνιών. Από τά άνωτέρω προκύπτει ότι ή κοινωνιολογική έρευνα θά πρέπει νά λαμβάνει ύπόψη τής τήν ύλοποίηση τής ιστορικότητας μέσα στον κοινωνικό χώρο, αλλά και τήν πολυπλοκότητα και διαφοροποίηση του χώρου αυτού. Γι’ αυτό και ή άνάλυση θά πρέπει νά γίνεται σε τρία επίπεδα, τά οποία ό Touraine χαρακτηρίζει σάν τίς «τρεις στιγμές» τής κοινωνιολογικής άνάλυσης.⁵⁴

Τό επίπεδο τής ιστορικότητας είναι τό επίπεδο, όπου ή κοινωνία παράγεται. Έδώ άνήκουν οι ιστορικοί δράστες, δηλαδή τά κοινωνικά κινήματα, πού έχουν σάν αντικείμενο τόν προσδιορισμό τών προσανατολισμών τής κοινωνίας, και οι ταξικές συγκρούσεις. Η κοινωνιολογική άνάλυση στο επίπεδο αυτό γίνεται άποκλειστικά με τή χρήση τών έννοιο-κατασκευών.

*Τό θεσμικό επίπεδο*⁵⁵ είναι τό επίπεδο, όπου ή ιστορική δράση, οι κοινωνικές συγκρούσεις, οι προσανατολισμοί μετατρέπονται σε κανόνες, νόμους, νόμιμες άποφάσεις. Τό θεσμικό σύστημα προκύπτει από τή σύγκρουση αντίθέτων συμφερόντων και συνεπώς δέν έκφράζει τήν άποψη ενός μόνο από τούς δράστες. Τό θεσμικό επίπεδο είναι τό ένδιάμεσο επίπεδο και ό σύνδεσμος άνάμεσα στήν ιστορικότητα και τήν κοινωνική όργάνωση.⁵⁶

Τό επίπεδο τής όργάνωσης είναι τό επίπεδο, όπου πραγματοποιούνται οι πολιτικές άποφάσεις και ύλοποιούνται σ’ αυτό πού ό Touraine ονομάζει οργανισμούς. Όργανισμούς ονομάζει ό Touraine ό,τι στή λειτουργική θεωρία καλείται «institution».⁵⁷ Είναι τό επίπεδο λειτουργίας τής κοινωνίας. Τό επίπεδο αυτό άποτελεί τό σημείο συνάντησης τής κοινωνιολογίας με τήν ιστορική περιγραφή, γιατί έδώ

53. *Pour la sociologie*, σελ. 56.

54. *Production de la société*, σελ. 13, 95, 209-210, 277-278.

55. Θεσμός και θεσμικός έδώ δέν πρέπει νά συγχέονται μ’ αυτό πού στήν κοινωνιολογία νοείται συνήθως με αυτούς τούς όρους.

56. *Production de la société*, σελ. 209 έξ.

57. Όπου παρ., σελ. 281.

51. Όπου παρ., σελ. 89 έξ. Διακρίνει τέσσερις τύπους κοινωνιών: τήν προγραμματισμένη κοινωνία, τή βιομηχανική κοινωνία, τήν έμπορευματική κοινωνία, και τήν άγροτική κοινωνία.

52. Όπου παρ., σελ. 104-105.

συντελείται ή μετατροπή της ιστορικότητας σε κοινωνικές μορφές, που δεν αποτελούν πιά αναλυτικές έννοιες, αλλά εμπειρικά δεδομένα.⁵⁸

Τά τρία αυτά επίπεδα βρίσκονται σε μία ιεραρχική σχέση, ενώ συγχρόνως καθένα από αυτά διατηρεί μία σχετική αυτονομία. Η ιστορικότητα προσδιορίζει τις πολιτικές αποφάσεις, οι πολιτικές αποφάσεις καθορίζουν την κοινωνική δράση, ή ιστορικότητα προσδιορίζει και άπειθειάς τό επίπεδο της δράσης. Πέρα όμως από την ιεράρχηση υπάρχουν και μία ευρύτερη σχέση αλληλεξάρτησης: ή ιστορικότητα εξαρτάται από τη λειτουργία της κοινωνίας και από τό θεσμικό επίπεδο, οι πολιτικές αποφάσεις προσδιορίζουν από την ιστορικότητα, αλλά και από την ποικιλία της ιστορικής κατάστασης. Η αυτονομία των δύο εξαρτημένων από τό επίπεδο της ιστορικότητας επιπέδων όφειλεται στην αυτονομία που κάθε ιστορική ένότητα διατηρεί άπέναντι σε μία κοινωνιολογική κατασκευή, όπως έπίσης και στό γεγονός ότι μία ιστορική ένότητα δεν εξαρτάται ποτέ άποκλειστικά από ένα μόνο σύστημα ιστορικής δράσης.⁵⁹

Άσφαλώς, ό άναγνώστης θά έχει ήδη διαπιστώσει ότι τό σύστημα κοινωνιολογικής άνάλυσης που προτείνει ό Touraine είναι άρκετά πολύπλοκο και πολύ δυσνόητο. Έπιπλέον, παρουσιάζει και πολλά κενά, ώστε να είναι προβληματικό κατά πόσον πράγματι προσφέρεται για νά χρησιμοποιηθεί σαν αυτοτελές σύστημα για την κοινωνιολογική έρευνα. Φαίνεται όμως ότι έχει συνειδηση του πράγματος και ό ίδιος ό Touraine, άφου μέχρι σήμερα δεν έχει έπιχειρήσει νά τό χρησιμοποιήσει άυτοτελώς και μόνο όρισμένες έννοιες άπ' αυτό χρησιμοποιεί στις έρευνές του.

έπιλογος

Η κοινωνιολογία του Touraine είναι ένα έργο άπειτισσεων. Περίπου 1.000 σελίδες άμειρωμένες στην κοινωνιολογική θεωρία άποτελούν μία έντυπιακή συμβολή, σε μία έποχή μάλιστα, στην όποια έπικρατεί έμπειρικό πνεύμα. Ό όγκος του έργου του και οι μακροκοινωνιολογικοί στόχοι του τόν τοποθετούν στην παράδοση της κλασικής κοινωνιολογίας.

Κάτω όμως από τις μεγαλεπήβολες επιδιώξεις του Touraine και τό φιλολογικά άξιόλογο ύφος του κρύβεται μία σκέψη πρωτότυπη μόν, αλλά όχι και πολύ σαφής. Ό άναγνώστης κινδυνεύει νά χαθεί σε μία λαβυρινθώδη σκέψη, που δίδεται άπό συχνές αντίφασεις. Πολλές άπό τις βασικές έννοιες της κοινωνιολογίας του παραμένουν όμιγλώδεις και ά-

διευκρίνιστες. Ό άναγνώστης είναι ύποχρεωμένος νά άναζητήσει έπεξηγητικά στοιχεία, που βρίσκονται διασπαρμένα μέσα σε κάθε βιβλίο του, και τότε έρχεται συχνά άντιμέτωπος με άντιφατικές πληροφορίες.

Άπό πλευράς μεθοδολογικής ό Touraine άνήκει στην παράδοση του M. Weber. Βεμπεριανοί είναι οι περιορισμοί που ό Touraine θέτει στη γνώση του κοινωνικού και ιστορικού χώρου, όπως και ή έφαρμογή της κοινωνιολογικής άνάλυσης πάνω σε νοηματικές ένότητες που ξεχωρίζονται από τόν κοινωνιολόγο και όχι πάνω σε κοινωνικά γεγονότα. Χαρακτηριστικότερη όμως είναι ή χρήση των έννοιοκατασκευών. Η δράση σαν μονάδα άνάλυσης, και μάλιστα ή δράση-φορέας κάποιου νοήματος (οί προσανατολισμοί δεν είναι τίποτε άλλο από τό σύνολο των νοημάτων που κατευθύνουν τη δράση) προέρχεται έπίσης άπό τη βεμπεριανή κοινωνιολογία. Ό Touraine άναφέρεται σχετικά με τη δράση και στον Parsons σαν συνεχιστή της γραμμής του Weber.

Ό Touraine ξεφεύγει άπό την κοινωνιολογική άυτή παράδοση, όταν όρίζει τη δημιουργία σαν τό βασικό χαρακτηριστικό της δράσης. Άυτή την ιδιότητα της δράσης δεν την άρνείται κανείς, στην κοινωνιολογία όμως του Touraine ή δημιουργία χρησιμοποιείται στην πιο άλόγυτη σημασία της, προϋποθέτουμε κάποιο βαθμό έλευθερίας, που εκφράζεται με την έννοια του σχεδίου. Έτσι, ή κοινωνιολογία της δράσης του Touraine έρχεται κονύτερα στις σχετικές διδασκαλίες της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, ή όποια έχει έμπνεύσει κατά τό παρελθόν όρισμένους κοινωνιολόγους, χωρίς όμως ουσιαστικές συνέπειες για την εξέλιξη της κοινωνιολογίας.

Οί ρίζες της κοινωνιολογίας του Touraine πρέπει άκόμα νά ζητηθούν και στις τάσεις της γαλλικής διάνοησης, που είχαν άρχισι νά εμφανίζονται πριν άπό τό Μάιο του '68 και που στά χρόνια που άκολούθησαν εξαπλώθηκαν και έπικράτησαν σε εύρεις κύκλους άριστερης κυρίως άπόκλισης διανοουμένων. Ό Touraine με την «Κοινωνιολογία της δράσης», που εκδίδεται τό 1965, συγκαταλέγεται μεταξύ των θεμελιωτών του πνευματικού αυτού κλίματος. Η μεγαλύτερη συμβολή του συνίσταται στην κοινωνιολογικοποίηση των έννοιών, που χαρακτηρίζουν τόν πνευματικό αυτό χώρο.

Άν άμφισβητήσαμε ότι ή κοινωνιολογική άνάλυση του Touraine μπορεί νά άποδώσει όσα ύπόσχεται, έδω θά πρέπει να τονίσουμε ότι πιστεύουμε πως ή πρόκληση που άποτελεί τό θεωρητικό του έργο γενικά για την κρατούσα κοινωνιολογία και οι νέοι όρίζοντες που άνοίγει για την κοινωνιολογική μελέτη, άποτελούν μία άξιοσημείωτη προσφορά. Ό κοινωνιολογικός άναγνώστης του Touraine βρίσκεται μπροστά σ' ένα πλούτο ιδεών και πρωτότυπων ά-

58. Όπου παρ., σελ. 277 έξ.

59. *Pour la sociologie*, σελ. 65. Έπίσης και *Production de la société*, σελ. 13.

πόψεων, από τις οποίες μπορεί να άντλήσει ό,τι κρίνει πως συμβάλλει στην περαιτέρω ανάπτυξη των προσωπικών του ενδιαφερόντων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Alain Touraine, *Sociologie de l'action*, Seuil, Paris 1965.
2. Alain Touraine, «La raison d'être d'une sociologie de l'action», *Revue française de sociologie*, VIII, 1966, 518-527.
3. Alain Touraine, *Le mouvement de mai ou le communisme utopique*.
4. Alain Touraine, *La société post-industrielle*, Médiations, Paris 1969.
5. Alain Touraine, *Production de la société*, Seuil, Paris 1973.
6. Alain Touraine, *Pour la sociologie*, Seuil, Paris 1974.
7. Alain Touraine, *La société invisible*, Seuil, Paris 1977.
8. W. Ackermann-S. Moscovici, «La sociologie existentielle d'Alain Touraine», *Sociologie du travail*, 1966, 2, σελ. 205-209.
9. Alberto Melucci, «Sur le travail théorique d'Alain Rouraine», *Revue française de sociologie*, XVI, 1975, σελ. 359-379.